

A MŰVÉSZI PHANTÁSIÁRÓL.

A Mária Dorottya-egyesület által rendezett előadások sorozatából.
Előadatott 1892. február 25-én.

A művészi phantasia bizonyára egyike a legérdekesebb s legtágabb problémáknak, mely, mint majdnem minden pszichologiai problema, a tudományok egész sorának körébe vág. A psychologia legszövevényesebb jelenségeinek egyikét látja benne, forrását az emberi elme legbámulatosabb termékeinek. Az emberi nem ifjúságának csodálatos maradványait, ama mythusokat, melyek szépségükkel s mélyértelműségükkel még ma is megragadnak bennünket, a képzeleterő alkotó erejéből magyarázzuk; az egyén ifjúságát is minden időben a képzeleterő játéka teszi oly szinessé s bájossá. De később is mindegyikünk hord lelkében egy kis paradicsomot, melyet a phantasia alkotott meg, a mult emlékeiből vagy a jövő reményeiből, hová az élet bajai elől menekül, habár csak perczekre is. S az a másik nagy paradicsom, a művészeti szépek a világa, ugyancsak a képzeleterő alkotása, mely nélkül az életet el se képzelhetjük, mely ha elveszne, életünk elviselhetetlenül ridegnek s üresnek látszanék. Az irodalmak s művészetek élete s története csodálatos változatoságát mutatja a képzeleterőnek a különböző korszakokban és nemzeteknél, gazdagságot, mely kifogyhatatlannak látszik, mint maga a természet, látványt, mely örök újságával s ifjúságával a szemlélőnek kimondhatatlan élvezeteket nyújt.

Van-e nagyobb szerű valami, mint a világ irodalmának s művészetének óriási képtára, hol annyi alak van, s mindegyik más, egyéni, hol elmúlt korszakok lelke szólal meg előttünk s ölt látható alakot? Az emberi nem történetében bizonyára egyike a legnagyobb működő erőknek a képzeleterő, mely mindenütt felbukkan s mindenüvé fényt s meleget áraszt. Csoda-e, ha régtől fogva isteni erőnek tekintették, mely az egyénben csak vendégként lakozik? Nem lehet az földi eredetű, a mi ily csodálatos műveket hoz létre! De ép oly természetes, hogy mi nemcsak bámulni, de megérteni is akarjuk ezt az erőt. Nekünk más fogalmunk van a nagyról s hatalmasról. Mi tudjuk, hogy minden, a mi a természetben s az emberi életben nagy s fenséges, oly elemek játékából ered, melyek magukban kicsinyeknek és jelentékteleneknek látszanak. A ragyogó napsugár sötét étheratomok rezgéséből lesz; a természet hatalmasága legkisebb részeknek általános törvények szerint végbemenő mozgásaiból származik, melyek magukban egyszerűek s egyformák; az emberi elme alkotásai sem különbek. Ebbe a sötét műhelybe szeretnénk egy pillantást vetni, s meglesni az emberi elmét, midőn az egyszerűből és igénytelenből a nagyot, a fényeset alkotja. A megértés szenvedélye az ujkori embernek, gyönyörködünk a szépben, de meg is akarjuk érteni. Igaz, hogy ritkán elégíthetjük ki ezt a szenvedélyt. Az élvezet magában teljes egész, mely nem tör másra; a megértés munkája végtelen, mindig megújuló, soha ki nem elégítő. Az élvezet mindig tökéletes, a megértés mindig töredékes. Legfogyatékosabb pedig, ha az emberi lélekről van szó, melynek életét oly nehéz megfoghatóvá tenni. Mily keveset tudunk az emberi lélekről? Mily üres szó az a pszichológia, melylyel annyira szeretünk hivalkodni, míg oly nagyon kevés igazi tudást rejt magában. Nem is akarok senkit azzal ámítani, hogy valami kész befejezett megértését adom a művészi phantasiának.

Csak itt-ott szeretném fellebbenteni a fátylat, mely ezt az erőt eltakarja. Nem ígérek semmi teljességet. Egy néhány szakadozott gondolatot akarok fejtegetni, a melyekre kalandozásaimban ráakadtam. Nevezetesen két kérdés szempontjából akarom nézni a dolgokat. Az első az: Melyek a művészeti phantasiának legegyszerűbb alkotó elemei a lélekben? A másik: Mi a művészeti phantasia szerepe a művészetben. Ugy tekintem e két kérdést, mintha egy alagútát a két végső pontján kezdenek fúrni. A phantasia egyszerű elemei képezik az alagút egyik végét; a művészet alkotásai a másikat. Az alkotó erő magyarázza az alkotást; az alkotás fényt deríthet az alkotó erőre. Ha sikerül mindkét induló pontról kissé előre jutnunk, akkor könnyebb az alagút befejezése és a megértés napsugara az egész alagútát, ha eleinte még oly szűk is. általjárhatja.

* * *

Hogy az első kérdést tárgyalhassam, messze kell kezdenem, a lelki élet legelső nyilatkozásainál, de ígérem, hogy gyorsan fogok haladni, nagy vonásokban vázolni, csak schematikus rajzot adni, nem tudományos részletességgel kivitt képet. A lelki élet legelső s legegyszerűbb elemei az *érzetek*. Idegrendszerünkön át a külvilág mozgásai behatolnak a test belsejébe, az agyvelőig, a hol e mozgásokra, visszahatás gyanánt, jelentkezik az érzet. Külön készülékek állanak rendelkezésre, hogy a külvilág mozgásait befogadják s tovább vigyék az agyvelőig, az ugynevezett érzékszervek, a szem, a fül, a szaglás, az ízlés, a tapintás, a hő érzékszerve, melyek úgy vannak alkotva, hogy rendes körülmények közt az egyik csak a világosság sugarait, a másik csak a levegő rezgéseit, s úgy tovább fogadja be. Gyakran mondták, hogy az érzékszervek olyanok, mint elektromos csengetyűink gombja, a melyet ha megnyomunk, a csöngetyű megszólal. Így szólal

meg tudatunkban is az érzés, ha a külvilág mozgásai rátalálnak arra a szervre, mely az ő behatásuknak enged. De hogy mi történik, midőn az elektromos csengetyű megszólal, azt nem tudjuk. Azonban, hogy mit csinálnak az idegrezgések az agyvelőben, hogy belőlük érzés váljon, az már is egyike ama nagy rejtélyeknek, melyekbe ezen a téren minduntalan ütközünk. Az ideg rezeg, az agysejtek rezegnek, s egyszerre előáll valami egészen más, egy fénylő szín, egy édes hang. valami, a miről tudok, a mi az én tudomásom tárgya, a mi a tudatomban van, a mi engem arra emlékeztet, hogy én én vagyok. Ha tudatunk nem volna, érzéseink se volnának: ha érzéseink nem volnának, tudatunk sem ébredne. Érzetek keltik föl a lelket álmából s érzetek képezik java birtokát. Nincs lelki élet érzetek nélkül. Az érzetek képezik legfőbb gazdagságunkat. A ki vakon született, soha sem fog fényérzeteket kapni és semmivel sem fogja soha őket pótolni. A legnagyobb lángész nem tudna egy érzetet kitalálni, melyet érzékszervei nem közvetítettek vele. E tekintetben semmit sem adhatunk a magunkéból. Mindent a természettől kapunk. S a természetadta ez érzetekből építjük föl lelki életünket. Ezek az épületi anyag, a lelkünk az építőmester. A tervet, formát ő adhatja, de az anyagot készen kapja.

Az érzetek ezalatt nem maradnak elszigetelve a lélekben. Mihelyt beléje kerülnek, a léleknek egy szerencsés tulajdonsága következtében szövetkeznek, kapcsolódnak, egységbe lépnek. Ha valamely tárgy van előttem, nem érzetekben, szétszórva veszek tudomást róla, hanem mint egészről, mely a tér s idő, vagy csak az idő bizonyos pontján van, melynek megvan a maga alakja, főlszíne, színe stb. Az érzeteket azonnal rendezzük, oly gyorsan, hogy tudomásunk sincs róla. Ha a szememet kinyitom, egy egész nagy terület azonnal készen áll előttem, mintha lelkem tükör volna, melyben a tárgyak nyomban tükröződnek. Pedig a lélek nem ily tükör, nekünk

gyermekkorunkban épp úgy meg kell tanulnunk látni, mint járni, beszélni, testünket mozgatni, a mi később szintén oly gyorsan történik, mintha semmi közvetítésre nem szorulna. Csodákat művel a gyakorlat. Az ügyes zongorázó, a ki első látásra eljátszik egy darabot, mily sokféle műveleteket végez villámgyorsasággal! Nézi a hangjegyeket, többet egyszerre, parancsot küld, hogy mely ujjai mozogjanak, mely billentyűket érintsenek, mily erővel, mily hangulatot idézzon elő, s egyszersmind érzi a hangjegyeken át az előidézendő hangviszonyokban rejlő érzelmet. A ki előadást tart, mi mindenre kénytelen ügyelni, a gondolatok kapcsolatára, a helyes kifejezés megválasztására, a hallgatóság hangulatára, a művészi formára, egyszersmind esetleg támadó hangokra, mozdulatokra, melyeket kénytelen észrevenni. Egy szóval az érzetek villámgyorsan összekapcsolódnak egy kerek egészzé, melynek neve *szemlélet*. E kifejezést minden érzetkapcsolatra alkalmazom, a hangokról is azt mondjuk: hangkép. Szemlélet nincsen érzetek nélkül, érzetek mindjárt mint egybekapcsoltak, mint szemléletek jutnak tudomásomra. A szemlélet mindig igazi érzetek kapcsolt egésze, tehát mindig előttünk van, térben s időben. Szoktunk ugyan e kifejezéssel másképp is élni, beszélünk szemléleti leírásról stb., de ez csak átvitt értelme a szónak. Szemlélet az, a mit igazán látunk s egyáltalán érzünk. A tárgyak, melyeket látok, rám nézve szemléletek. Mihelyt nem látom őket, megszűntek rám nézve szemléletek lenni. Csak egy kivétel van, az érzékcsalódás, a káprázat, hallucináció, de erről később lesz szó, igazában ez se kivétel.

Itt megállhatunk egy pillanatra. Szemléleteinkben nagyon különbözünk egymástól. Érzetekben is, de minthogy külön elszigetelve érzeteink nincsenek, csak a szemléletekben tűnnek föl először az egyéni különbségek. Ezek igen tetemesek már a szervezet tulajdonságainál fogva, de még tetemesebbek

lesznek nevelés folytán. A szemléletek az egyik embernél erősebbek, teljesebbek, frissebbek, tökéletesebbek, mint a másiknál. Az egyik észrevesz minden színárnyalatot, minden formabeli sajátsgot, a másiknak a szemléletei hiányosak, fogyatékosak, elmosódottak, halványak. Hosszas fejtegetések nélkül kimondom, hogy négyféle körülménytől függ a szemléletek minősége: 1. Magának az érzékszervnek mivoltától. A rövidlátónak sokkal tökéletlenebb szemléletei lesznek a messze tárgyokról, mint a jószeműnek. 2. Az érdektől és figyelemtől. A ki éjjel az erdőben megy, rablóktól fél, oly gyöngye hangokat fog meghallani, melyeket más bizonyára észre nem vesz. 3. Az érzelmektől, melyek a szemléletekkel vele járnak. E pontot csak később világíthatom meg. De már itt is mondhatom, hogy a ki természetet szereti, jobban látja, mint a ki közömbös iránta. Végre 4. a gyakorlattól, illetőleg az érzékek nevelésétől. A festő, ki tud látni, jobban lát, mint a ki nem szokta figyelmesen nézni a dolgokat. A kinek a lelkében már él valami képe annak, a mit látni vagy hallani fog, a ki tudja, mire kell figyelni, más szavakkal a szakértő egészen másféle szemléleteket szerez, mint a tudatlan. Mindezekben egy kis előleget vettem a következőkből, annak kimutatására, hogy szemléletekben nagyon különbözünk egymástól. Ezt meg azért említem, hogy már itt a képzeleterőt érintsem. A midőn szemlélünk, képzeleterőnk hallgat ugyan; a ki valamit lát, nem képzel; de azért a kinek nincsen eleven szemlélete, annak a phantasiája sem eleven. A szemléletek képezik a phantasia legbecsesebb anyagát. A ki mindig a szobában ül, a könyveket bujja, annak eltompul a szemlélő ereje, eltompul a képzelete. A szemlélet még nem phantasia, de előföltétele. A ki nem lát, hall jól, nem is képzel jól. A nagy phantasiájú költők s művészek előbb széles világismeretre tettek szert. Belső szükséglet hajtja őket ki a világba, a szemléleteket szomjazzák. Két Kisfaludynk volt olyan,

de főleg Széchenyi, ki nem volt ugyan művész, költő, de phantasiával gazdagon meg volt áldva. A nagy költő szűk körben is szerezhet világismeretet, ő kis nyíláson át is látja a nagy világot, de phantasiája szomjazza a világot. Mily gazdag szemléletkörre tettek szert Shakespere, Walter Scott, Dickens, Jókai, Goethe! Schopenhauer kifejezése, hogy a lángész világ szem, hű organum a világ felfogására. kiváló mértékben illik rájuk.

De még nem vagyunk a phantasiánál, csakhogy gyorsan közeledünk feléje. A szemlélettel végeztünk; mihelyt a tárgy, mely érzeteket keltett a tudatban, eltűnt, vagy mi elhagytuk, a szemlélet is eltűnik a tudatból. De hová lett? Egészen elpusztult? Az lehetetlen. Kiszorul a tudatból, de nem szorul ki a lélekből. S ebből egy igen fontos tény következik. Az, hogy a léleknek van tudatos s tudattalan része. A tudatban mindig csak nagyon kevés van, egy gondolat, kép, szemlélet érzelem. a többi mind a tudattalanban van. A lélek olyan, mint az oceán; csak a fölszíne, voltaképp csak egy-egy hulláma fénylik, a többi homályos, vagy sötét. Hogyan lehetne másképp élni! Ha minden, a mit valaha láttam, tudtam, tapasztaltam, mindig a tudatban volna! Az a tudattalan rész pedig alkalom adtán ismét tudatossá válhatik. Jóformán semmi sem vész el a lélekben. Gondolatok, melyek mélyen aludtak lelkemben, egyszerre csak föltámadnak. Mondják, hogy egy műveletlen asszony egyszer, nagy betegségében, midőn deliriumban volt, elkezdett Ovidiusból szavalni. Kisült, hogy évekkel ezelőtt egy latin deák lakott nála, a ki ezeket a verseket hangosan könyv nélkül tanulta. Ezt a tudatba való földidézését valaminek, a mi a tudattalanban volt, nevezzük földidézésnek, *reproductionak*. A szemléletek is reprodukálhatók. Fölkerülhetnek a tudattalannak éjjeléből a tudat napfényére. Ezt folyton cselekeszszük. Minduntalan földidézzük a tudatból kiszorult szemléleteket a tudatba. De mi az, a mit

fölidézek? Szemlélet? Azonnal kimondhatjuk, hogy a szemlélet, mely a tudatból kiszorult, mint szemlélet nem tér többé vissza. Én most fölidézem egyik távollevő barátom képét. Látom magam előtt, mint mondani szokás. De őt látom-e? Ugy látom-e igazán, mintha előttem volna? Szó sincs róla Árnyékát látom. Halvány körvonalait. A szemlélet definitiója is kizárja, hogy ezt a fölidézett szemléletet szemléletnek nevezzem. Szemlélet csak az, a mi igazi érzetektől alakul. Igazi érzeteket csak a jelenlevő tárgy kelthet. Ha a tárgy nincs jelen, akkor érzet sem keletkezik, tehát szemlélet sem. Az érzet emléke soha sem érzet. A tegnapi öröm emléke, fájdalom nem öröm, de hála istennek a tegnapi fájdalom emléke sem fájdalom. A fájdalom újra keletkezik, ha egy drága halottamra gondolok, de akkor erre a fájdalomra nem emlékszem, hanem újra érzem. Ha másképp volna, akkor a tegnapi ebéd után következett jóllakottság érzetének emlékéből jól lakhatnám ma is. Egyszóval: a szemlélet emléke nem szemlélet. De hát mi? Hogy micsoda, azt mindenki saját tapasztalatából jól tudja. Valami, a mi nagyon hasonlít hozzá de mégis csak halvány mása, árnyéka, mint a görögök képzelték, hogy az ember halála után mint saját árnyéka bolyong az alvilágban. Jobb nevet nem tudok erre, mint: *kép*. *A szemlélet emléke kép*. Ilyen képekkel van tele a lelkünk, mert a dolog természeténél fogva minden pillanatban igen kevés igazi szemlélet, de igen sok kép van a lélekben. Minden szemlélet átalakul képpé. Ez a sorsa, ez a rendeltetése.

S itt azután megragadhatjuk a képzeleterő egyik jelentését. Maga a szó is mutatja, hogy elértünk a képzeleterő egyik forrásához. A képzeleterő képek alkotásán fordul meg. A ki valamit, a mi távol van, úgy tud felidézni, mint ha jelen volna — tudjuk, hogy ezt cum grano salis kell érteni — arról azt mondjuk, hogy igen élénk phantasiája, képzeletereje van. De itt azután igen nagy különbségek vannak az embe-

rek közt. Képeket mindnyájan föl tudunk idézni, s ennyiben mindnyájunknak van képzeletereje. A képzeleterő nem is titokszerű adománya néhány kiválasztott embernek, hanem közös tulajdonsága az egész emberiségnek, sőt az állatországban is akadunk nyomára. De van különbség kép s kép közt, valamint van szemlélet s szemlélet közt, sőt e két különbség szorosán összefügg egymással. Az elevebb, teljesebb szemléletnek elevebb, teljesebb kép felel meg. A kép nem emelkedik a szemlélet elevenségének magaslatára, de megközelíti. Sőt néha eléri. Ez az az egy kivétel, melyet előbb jeleztem. Azokban, a kik hatalmas képalkotó képességgel bírnak, néha, kivételes állapotokban, valóságos szemléletekké alakulnak át képeik. Goethe, kinek phantasiája gazdagságban nem vetekedhetik Shakespere-ével, vagy a nagy regényírókéval, mint Jókai, Dickens, Scott, Balzac, de mélységben, tiszta harmóniában tán valamennyiüket felülmúlja, elmeséli, hogy midőn Friderikéjétől elvált, igen bús hangulatban, s Drusenheim felé lovagolt, egyszerre különös sejtés fogta el. Láttam ugyanis, mondja *Aus meinem Leben Dichtung und Wahrheit*-ban (II. könyv), nem testi, hanem lelki szememmel magam magamat, a mint ugyanazon az úton lóháton szemközt jöttem magammal, még pedig oly ruhában, mint a minőt soha sem viseltem, csukaszürke volt, kissé aranyozva. Mihelyt fölráztam magam az álomból, az alak eltűnt. Különös azonban, hogy nyolcz évvel később tényleg oly ruhában, ugyanazon az úton járt, hogy Friderikét még egyszer lássa. Ez nem volt hallucináció, mert a kép mégsem vált egészen valóságos szemléletté, — hiszen *lelki* szemével látta magát — de közel járt hozzá. Ugyancsak Goethe írja morphologiai adalékaiban: Megvolt bennem az a képesség, ha szememet behúnytam s lehajtott fővel a szem közepére virágot gondoltam, hogy az egy pillanatig se maradt első helyzetében, hanem szétfeselt, s belsejéből új virágok nyíltak,

színes, néha zöld levelekkel is; nem voltak természetes virágok, hanem phantastikusak, de mégis szabályosak, mint a szobrászok rozettái. — Ez idézetekből egyebet is tanulhatunk a phantasiáról, de én itt csak arra használom, hogy a kép elevenségét az erős képzelő erőben feltüntessem. Nem szólok a hallucinatiókról, melyekben beteges állapotai az agyvelőnek. — néha igen mulékony állapotok — valóságos szemléleteket idéznek elő, de akkor valószínűleg az agyvelőben tényleg oly változások származnak, mint mikor igazi érzeteket kapunk, tehát a szemlélet ez esetben nem is a kép elevenítése, hanem igazi szemlélet. Ide tartoznak azok a túlságosan izgatott állapotok is, midőn a költő előtt a szó igaz értelmében megelevenednek alakjai, mint Ludwig Ottónál történt, a ki hőseit meg látta jelenni dolgozószobájában. Hogy a nagy képzelőerejű emberek könnyebben hallucinálnak, nemcsak phantasiájuk erejéből folyik, hanem általában izgékonyabb voltukból. Legvilágosabb azonban a kép amaz ereje, mely a szemléletet megközelíti, az álomban, a midőn oly világosan szemlélünk, hallunk, látunk, hogy ébrenlétben néha nem tudjuk megkülönböztetni az álmot a valóságtól. Az álomban a képek az agyvelő változott állapotánál fogva szemléletekké, vagy majdnem azokká válnak, s nem véletlen, hogy a gyermekek, költők, művészek, kikben a phantasia igen erős, igen elevenen is szoktak álmodni, — ha álmodnak. Calderon az álmvilágnak e hasonlatosságát a való világgal a képeknek szemléletekké való alakulása folytán legmélyebb értelmű drámájában *«Az élet álom»* remekül használta föl. Mindezekből nyilvánvaló, hogy valóban ráakadtunk a phantasia egyik bélyegző vonására. Minden ember tudja szemléleteit képek alakjában újrafelidézni. De a kiben ez a képesség erősebben fejlődik ki, a kinek képei erősebbek, teljesebbek, hasonlóbbak az eredeti szemlélethez, frissebbek s gyorsabban kínálkozóak, arról valóban azt mondjuk, hogy élénk a phantasiája.

Mégis nem csak ezt; nem így értjük, ha phantasiáról beszélünk. A phantasia eleme a szabadság, a kép pedig, mentül jobb, annál szolgálja mása az eredeti szemléletnek, melynek alkotása nem függ önkényunktől. Tovább kell kísérnünk a szemléletet Odysseiájában. Eddig csak ezeket a fokozatokat ismerjük: érzetek, szemlélet, kép; de itt nem ér véget a processus, a képpel is történik még valami a lélekben. A kép nem marad meg mindig képnek, a mi különben nagy baj volna. Nemcsak testünk van bámulatos czélszerűséggel alkotva, hanem lelkünk szervezete is. Ha azok a képek, melyek a lélekben támadtak, mind megmaradnának a lélekben: mily óriási tömeg, mily tolongás származnék! Iszonyú terhet czipelnénk magunkkal. A természet bölcsen intézkedett s úgy rendezte be a lelket, hogy azonos képekből, ha még annyi van is, egy kép lesz. Ezt a processust metaphoricé összeolvadásnak nevezhetjük. A kit én ezerszer láttam, arról nem ezer képem van, hanem sokkal kevesebb, legtöbbször csak egy. Ez az egy kép azután sokkal erősebb, elevenebb, mint az egyes elemei, melyekből összeolvadt. De nemcsak azonos képek olvadnak össze, a mivel nem is igen volna segítve rajtunk, mert hol vannak egészen azonos képek, hanem nem azonos képek is, ha igen sok részük azonos. Akkor az azonos részek összeolvadnak, a nem azonosak külön maradnak, mint sokkal gyöngébbek, s a gyöngé itt is engedni kénytelen az erősnek, háttérbe szorul, elhalványodik és csak ritkán kerül előtérbe. Így származik egy új valami a lélekben, a mi már meglehetősen messze eltávozott a szemlélettől, mert sok szemléletet összefoglal, azoknak azonos részeit kidomborítva, a többieket elhanyagolva, elnyomva. Azt, a mi így származott, elnevezhetjük *közképnek*. S ezekre nézve is vannak nagy különbségek az emberek között. A közkép még halványabb lehet, mint a kép, mert messzebb áll a szemlélettől, mint ez, nem egyéni többé. Az erős phantasia itt abban fog nyilat-

kozni, hogy felszabadulván a szemlélet nyüegétől, mely szolgál másolást parancsol, nagyobb szabadsággal fogja összeolvasztani, a mi érzékileg jellemző, némileg újat fog alkotni ez összeolvasztás folytán. Hasonlatosságot fog látni, hol a tompább elme ilyet nem vesz észre. Egymáshoz közel hozza, a mi távolnak látszik, mint mikor a természettudományi lángelme villámszerű ötlettel a lengő lámpában az inga törvényét fedezi föl, vagy a nap látszólagos mozgását a föld mozgásából magyarázza. Az elmélet e pontján látjuk megnyilatkozni a rokonságot a nagy elmék között. A költő lelkében valamely egyén megpillantása összeolvasztja a szétszórt elemeket s ő ezen az egyéneken át megpillantja az örök emberit, a típust, a mintát. A tudós ugyanezen az úton először sejt meg a törvényt, az igazságot, melyet azután részletes vizsgálatai megerősítenek. Az igazán nagy elmék mind rokonok. Nem véletlen, hogy Széchenyi és Bismarck, ha középszerű szónokok is, a szó retorikai értelmében, oly szólásokat találnak, melyek mély hatást tesznek kortársaikra, színes erejüknél, plastikus voltuknál fogva. Nincsen művészeti phantasiájuk, de megvan bennük amaz elemek egynehánya, melyekből a phantasia alakul. Nem mindig a képet alkotó erő nagy bennük, de bizonyára a közkép alkotó erő.

De a mint tovább fejlődni látjuk az elmét, ugyanily mértékben látjuk eltávolozni a szemléletességtől, tehát a phantasiától is. A közkép már legtöbbször elmosódott képe a képeknek. Mily halvány árnyék lebeg előttem, ha azt mondom *fa*, mennyivel konkrétebb, határozottabb a *tölgyfa* képe. Még egy utolsó lépést kell tennünk, hogy e processust befejezhessük, egy lépést, mely a phantasiát gyökerében támadja meg. Szóltunk érzetekről, szemléletekről, képekről, közképekről. Ha ezekkel kellene operálnunk a lelki életben, milyen nehézkesen haladnánk! A természet gondoskodott még egy könnyítéstről, mely az emberi kulturára nézve döntő fontosságú

volt. Megteremtette a nyelvet. Ha megfigyeljük magunkat, belső életünket, rendszeren nem szemléleteket stb. találunk magunkban, hanem szókat. Én, midőn itt szaporán öntöm a szót, alig szemlélek; képekről nincs tudomásom; szemem mintegy befelé van fordítva, s szó következik szóra. Mi történik itten, hogyan történik? A nyelv azon alapúl, hogy szók társulnak közképekkel, képzetekkel, gondolatokkal, ezek meg szókkal; a szó fölidézi a gondolatot, a gondolat a szót. Így szokás azt rendszeren kifejezni, de nem egészen helyesen. Ha én egy szót kimondok, az, ha különös szándékom nincs, nem idézi föl a megfelelő képet, vagy közképet. Csak annyit mondok, hogy nem idézi föl. Azért a kapcsolat megvan szó s gondolat közt. De — és ez nagyon fontos — a gondolat a mely a szóval egybe van kapcsolva, nem lép előtérbe. S ennek így kell lennie! Hány szót mondtam eddig előadásomban! Ha minden szó mindig képet, vagy közképet, vagy gondolatot idézett volna föl, sokkal lassabban kellett volna beszélnem. Sőt a nyelvnek ereje abban áll, hogy a szó egy rövid jel, mely a gondolat helyett áll, helyettesíti, de ha csak különös szükség nincs rá, nem idézi föl. A kapcsolat megvan, de lappang. A nyelv a gondolat helyettesítője, nem mint mondani szokás: kifejezője. S itt rejlik a végső veszedelem a phantasiára nézve. A szó már teljesen elvesztette érzéki kapcsolatát a szemlélettel; helyette áll, de nem hasonlít hozzá. A nyelv kifejlődésével bizonyára csökkent a phantasia ereje az emberekben. Hozzászoktak mellőzni a képeket gondolkodásukban. Nem véletlen, hogy a nagy költők s művészek nem olyan bőbeszédűek. Szemük befelé van fordítva, nem gondolkodnak csak szavakban, hanem képekben is. A szó náluk bensőbbben társul a képpel. Arany János, Vörösmarty, Kemény szavakban fukarak voltak. Hasonlót mondanak Huszár-ról, Makartról. A művészi phantasia képekben is gondolkodik, mi többiek inkább szavakban. A nyelv veszélyezteteti, a képiest

az emberi lélekben. Emeltyűje a kulturának, mely nála nélkül nem volna semmi, de veszedelme a költészetnek. Azért a költőnek új nyelvet kell magának alkotni, a közönséges nyelvet a képiesnek vérével megelevenítenie. Még talán azt is lehetne e helyen említeni, hogy a beszélni szerető népek általában kevesebb képzelő erővel bírnak, mint azok, kik fukarkodnak a szóval. A francia népben a világos, logikus gondolkodás van túlsúlyban. Az északi népek, kik zord hazájukban a magánosságra vannak kárhóztatva, meglepnek képzelő erejük mélységével, igaz, hogy bizarrságával is. Végül mellesleg említem, hogy nevelésünkben a sok beszéd megtorontója a gyermeki természettől eleven phantasiának. Oly keveset mutatunk, s oly sokat beszélünk nekik. Adassék meg a szónak, a mi a szóé, de a phantasiának is a mi a phantasiáé.

S midőn így megrajzoltam nagyjában az egész értelmi életnek a fejlődését, a rajz hidegnek, merevnek látszhatik. Hol van itt a phantasia melege s fénye s színekben való gazdagsága? Hol van alkotó ereje? Hol van szabadsága s közvetlensége? Hol van nagysága, a mely bámulatra ragad? Csak egyik jellemző tulajdonságát pillantottuk meg. Azt, hogy a phantasiával biró embernek képei erősebbek, elevenebbek, frissebbek s megmaradnak ilyeneknek, annak daczára, hogy a nyelvben való gondolkodás a színeket ki iparkodott törülni a lélekből. De ez nem lehet minden. Nem is az.

Egyet kihagyunk e fejlődési folyamatból, szándékosan, hogy hiányát annál inkább éreztessük, az *érzelmet*. Erről a hatalmas tényezőről a lelki életben még semmit sem szöletünk. Pedig nem hiányzik sehol. Már a legelső fokán a lelki életnek is föllép. Már az érzettel is kapcsolódik. Az érzet tudomást ad nekem arról, hogy milyen valami. Észreveszem a villám czikkázását, annak sajátos sárgás fényét s élesen megtört vonalait. Ezek érzetek. De ugyanakkor a mikor erről

tudomást veszek, érzelmem is támad, ijedtség vagy ijedtséggel vegyes gyönyörűség tölt el a természeti erők e nagyszerű látványán. Én magam valahogy érzem magam. Én nem vagyok közönbös nézője annak, a mi bennem történik, hanem saját hogylétem érzelmével kísérem ezeket. Jól vagy rosszúl érzem magam. Minden *érzet* kapcsolódik *érzelemmel*. Ez az érzelem hogy úgy mondjam — tonusa az érzetnek. A különböző érzetek különböző ily érzelmi tonussal lépnek föl. Azok az érzetek, melyek a test fenntartásával állanak kapcsolatban, a legerősebb, de egyszersmind a legdurvább érzelmi járulékokkal szövetkeznek. Egy jó ebédet megért mindenki, egy szép képet kevés. A legdelikátabb, a legfinomabb s a leggyöngébb érzelmek kapcsolódnak a szem s fül érzeteivel s a szemhez kapcsolódók még gyöngébbek, mint a fülhez járulók. Egy híres zenedarab könyeket fakaszthat szememből, pusztán érzéki hatással; a színek ily hatású összeállítása lehetetlen. Ezek az érzelmek, a szem s fül szemléletetéhez járulók, az esztetikai érzelmek. Náluk nélkül nem volna szépség a világon. A szépség nem magában levő valami; a szépség akkor származik, midőn egy oly tárgy, mely esztetikai érzelmet tud kelteni a lélekben, egy oly lélekkel találkozik, melyben ily érzelmek fakadhatnak. A szépség fényes napsugár, melynek forrása nem rajtunk kívül, hanem saját lelkünkben van. A lélek árasztja ezt a fényt a világra. Ezért változik az ízlés az emberekkel, a korszakokkal. Polgártársamnak hiába magyarázom az isteni Lionardo alakjainak szépségét, ha nem érzi. S hiába akarják én rám tukmálni, hogy tartsam szépnek, a mit előbbi koroknak ízlése annak nézett. Van örökszép is, de nagy része annak, a mit szépnek mondanak, elmulik, ha az a forrás, mely a lélekben a szépet létrehozta, kiapadt.

Nincs művészi phantasia az érzelemnek nagy ereje nélkül. Szándékosan nem szoltam, a hol a képekről volt szó,

a festőről vagy szobrászról, a kik látszólag csak ily képek megvalósításán fáradoznak. Igaz, hogy a festő phantasiájának tanubizonyságát adja, ha pl. emlékezetből valakit le tud rajzolni. A szobrász is csak a külső alak hű felfogásán fáradozik, s az építész főleg geometriai formák világában él. De ez nem a művészi phantasia. Az többet kíván meg a művésztől. Figyeljük meg e művészeket, ha magyarázni akarják a szépet. A szót, mely a legtöbbször nehezen jó ajkaikról, a kéz mozdulataival támogatják, czirogatják, simogatják, becézik az alakokat, míg a színekből merithető érzelmeket szinte kéjesen érzik. A festőnél a színekhez járuló érzelmek sokkal hatalmasabbak, mint mi bennünk, ő kéjeleg bennük. A szobrász a formák bájját menten minden érzekiségtől érzi, azzal az érdek nélküli gyönyörűséggel, mely az aesthetikai élvezet sajátja. Az építész az építészeti anyag anyagságának legyőzését aesthetikai diadalérzettel kíséri s a symmetria, arányosság, a vonalak bája elragadtatással tölti el. S a mily fogékonyak a kedves, oly ingerlékenyek a kellemetlen érzelmek iránt. Nem tudom elfelejteni azt az öreg zongoramestert, a ki majdnem egészen süket volt, de ha hamisan játszott a tanítványa, mint a sebzett vad kiáltott föl. A művészek néha igen rossz műbírálok, mert sokkal érzékenyebbek a műgyengeségei, mint jelességei iránt. S valamennyiükben nemcsak ezek a fontos, de utóvégre is alárendelt érzelmek élnek. Színek, formák, vonalak érzelmeket keltenek, de ezek az érzelmek csak halk akkordot képeznek az aesthetikai érzelmek hatalmas symphoniájában. A nagy művész az emberiség legmagasztosabb érzelmeit hordja hatalmas erővel lelkében. A nagy művész nagy ember is. A mi emberi fájdalom s emberi erő s embeji nagyság, s emberi öröm, az mind él keblében. Nem hiába tekintünk föl hozzá mint egy felsőbb lényhez, ő tényleg az. Igaz, hogy nincs benne semmi oly lelki erő, tulajdonság, a mely bennünk is ne volna meg egy

bizonyos mértékben. De ő felsőbb lény abban az értelemben, mint a görögök képzelték isteneiket; ezek az istenek görög emberek voltak, csak hatványozott mértékben. Ép úgy hatványozott kifejezése az emberi természetnek a nagy művész. Mily fenséges s megható Petőfi élete, a ki abban a korban, melyben mások csak kezdik pályafutásukat, már halhatatlanságot biztosított magának s népének. Mily nagy a mi Madáchunk, kit nem számíthatok a legnagyobbak közé, de a ki életének tragikumát egy nagyszerű költeményben örökítette meg. Ki tud meghatottság nélkül Arany egyéniségére gondolni, mely oly tiszta maradt az élet salakjától! S mily sajnálattal nézzük a kis óriásokat, a kik egy kis készséget, melylyel a sors megajándékozta őket, egyéniségük gyarlóságaival elhomályosítják. Nincs ellentét az ember és a művész között. A milyen az ember, olyan a művész is. Goethe hatalmas egyéniség is volt, mintaképe egy korszak műveltségének, egy Faust-alak, a ki a maga életét hatalmas költeménynyé alakította. Shakespere-t hatalmas egyéniségnek gondolom, kinek belső élete mérhetetlen gazdagságot rejtett magában. S figyeljük meg e művészek életét. Phantasiájuk akkor válik alkotó erejüvé, mikor egy nagy érzélem hozta először forrongásba. *Petőfi* nem válik Petőfivé szerelme és szenvedélyes szabadságérzete nélkül. *Madách* megalkotja «Az ember tragédiáját», miután a sors oly iszonyúan sújtotta. *Goethe* minden nagyobb műve egy-egy nagy szenvedély szülöttje. A szenvedély érintésétől megszólal a művész phantasiája s válik alkotóvá.

Ez a második alkotó része a művészeti phantasiának: a hatalmas, mély érzélem, mely kezdődik az érzékinél s végződik a legfelsőbb szellemiben. Képalkotó s érzelmi erő, e kettő adja a művészeti erőt. Mindkettőnek meg kell lennie, kellő egyensúlyban s harmóniában, különben szakadás rontja a művész erejét. A kiből az egyik túlságos erőre vergődik,

mely meg nem illeti, az a legmagasabbat nem fogja elérni. A kiben az érzelem erősebb, mint a szemléleti erő, az elmosódó, homályos alakokat fog teremteni, az kínosan fog küzdeni az anyaggal, mely nem engedelmeskedik neki. E veszélynek talán leginkább van kitéve a zenész, kinek alakjai, a hangképek, általában kevésbé megfoghatók, mint a színek s alakok, s a kiben könnyen túltengődik az érzelmi oldal, mi a lelki egyensúlyt s egészséget is veszélyezteti. Azért nem pártolom a túlságos zenei kiképzést oly ifjaknál, s leányoknál, kikben különben is az érzelmességre való hajlam erősebb. A másik véglét könnyen a művészeti naturalismus posványába vezet, a képekkel való játékhoz, ahhoz, hogy megfélemedezzünk a legnagyobb ideálokról. Bizonyára ügyes dolog apróságokon bibelődni, azokat híven utánozni, új festői hatásokat előidézni, a hangszerek új combinatióval az ideget különösebb módon megrezegtetni, a szeszély kényével újnak látszani, a paradoxont keresni, a meglepetést hajhászni, de mily mulékony dolgok mindezek! Ha ezek a dolgok minden további praetensió nélkül lépnek föl, akkor nekem is tetszenek, nem lehetünk folytonosan ünnepi hangulatban, nem vagyunk méltók s képesek mindig a legnagyobbat élvezni, de ha theoriát csinálnak ez apróságok számára, s mint a művészet legméltóbb kinyilatkoztatásait, mint az új idő emaniációját dicsőítik, akkor tiltakozom s elfordúlok.

De elhagyom a további részleteket, hogy a pszichologiai processushoz térjek vissza, mert ennek legalább vázlatban való befejezésével még mindig adós vagyok. Azt mondtam, hogy ahhoz az értelmi processushoz, mely nagyon ridegnek látszott, hozzájő az érzelem, mely a szépség forrását fakasztja a lelekben. S kifejtettem, hogy a nagy művészt nagygyá teszi, ha a két erő, a szemléleti s az érzelmi kellő egyensúlyban van egymással. Most kérдем, milyen forradalmat idéz elő az érzelem a művész lelkében? Hogyan képes a

phantasiáját igazi phantasiává tenni? Mert azt láttuk, hogy a pusztá képzelő erő még nem phantasia, habár egyik fontos eleme. Kimondom elméletem végszavát a következőkben. *Az érzelem a formáló, vezérlő elem a művész lelkében.* Ezt a következő módon értem. Azt láttuk, hogy az érzetek, szemléletek bizonyos combinációja, s tovább a szellemi tevékenység nyilatkozatai bizonyos érzelmeket keltenek a lélekben, melyekkel amazok kapcsolódnak. A művész lelkében minden erősebb, energikusabb: a szemlélet vagy kép stb. az érzelem, melyet fakaszt; s a kapcsolat a kettő között. Ha ő valamit lát, akkor hevesebben érez is; s ha meglepi az érzelem szomjúsága, akkor ez a szomjúság csak úgy fog kielégítést találni, ha olyas valamit teremt, a mi ezt az érzelmet kelti. Más szavakkal: mi bennünk közönséges emberekben az érzelem csak mint hatás jelentkezik, nála mint ok, mint teremtő erő. Mi akkor érezünk, ha megvan az ok, a mely ezt az érzelmet kelti; nála az érzelem lép föl először, hogy megteremtse azt a képet, mely ezt az érzelmet keltheti. Mi sóvárgunk a szép iránt, de a mi sóvárgásunk meddő, mert nem tudunk e sóvárgásnak testet adni. Ő is sóvárog a szép után, de az ő sóvárgása alkotó erejű, mert lelke engedelmeskedik sóvárgásának, s ki tudja elégíteni. Az ő érzelme forradalmat idéz elő lelkében. Az elemek, melyek lelkében megvannak, forrongásba jönnek, mint a jegezesedő anyag, ha megtalálta középpontját. S nem is lehet jobb példát találni arra a processusra, mely lelkében végbe megy, mint a kristály képződését. Az érzelem belső rejtélyes ereje a kristályalkotó erő, a lélek elemei engedelmeskednek ennek az erőnek s rendbe helyezkednek, abba a rendbe, melyet ez az érzelem követel meg. Mily kínos s mégis édes állapota a művészi léleknek *az alkotás hangulata.* A még ki nem elégitett érzelem a legnagyobb nyugtalansággal tölti el. Ilyenkor nekünk magánkívülinek tetszik, magával s a világgal nem

törődőnek. De lassan-lassan az éltető érzelem megtalálja a maga testét, a képet, melyben élni fog. Ezek a gyönyör pillanatai, az isteni élvezeté, midőn az ember alkotónak érzi magát. A legnagyobb hév egyesül bámulatos magára eszméléssel. A belső szem figyelemmel lesi az alkotás folyamatát, mely fölött lassan-lassan úrnak érzi magát. Ez az alkotás öntudatos s tudattalan, önkényes s közvetlen. Tudatos a kidolgozásban, tudattalan a conceptióban, közvetlen a megfogalmazásban, s önkényes a részletekben. S ha a mű be van fejezve, a művész gyakran elfordul tőle. Emberek vagyunk, tökéletlenek, gyarlók, még a legnagyobb egyénekben is. A mit a művész érzett s akart, azt soha sem tudta egészen adaequat módon kifejezni. Mindig maradt valami, a mi a lelkében megvolt, s a műben nincs meg. A művész nagyobb a művénél.

Bizonyára érdekes volna e művészeti processus részleteit vizsgálni, de erre eddig oly kevés előmunkálat van meg! A művészek műveit rendesen nagyobb gonddal vizsgálták, mint phantasiájukat, s a műveik külsőségeit nagyobb figyelemmel, mint az azokban nyilatkozó lelket. A földolgot mellőzik. Csak a művészből érthetem meg műveit, ámbár természetes, hogy egyedül a művekből ismerem meg igazán a művészt. Ugy kell néznünk a műveket, hogy a művész lelkét megpillantsuk rajtuk keresztül. Milyen változatosságot találunk itt az emberi fejlődés történetében! Milyen más volt a művészeti phantasia alkotása az őskorban, midőn őserővel a nagy természeti jelenségeket megszemélyesítette, s milyen más ma, midőn művész hat művészre, s a művészeti traditio is formálja a művészi phantasiát. Hasonlókép mily változatosság a különböző művészi egyéniségekben! Máskép alkot a költő, máskép a festő, s máskép alkot Shakespere, ki olthatatlan szomjjal nézi a világ jelenségeit, máskép Goethe, ki a maga belsejét formálja művészetté! Mennyi függ az

életkörülményektől! Ha a költői alkotás titkait kutatom, leg-
 örömeztőbb nézem a magyar s német irodalom ama két
 remekművét, mely bizonyos távoli rokonság vonásait mutatja.
 Az egyik Hermann s Dorothea, a másik Arany Toldija. Bizonyos
 meghatottsággal s örömmel tekintem a nemzetek s költőik
 különböző génuszát. Mindkettő a naiv elbeszélő mű-
 vészi hangulatából indul ki; de az egyik a magyar népnek,
 a másik a német polgárságnak zeng. Az egyik előtt fölemel-
 kedik a német kis város polgárfia, ügyefogyott, nehézkes, de
 lelkileg s testileg öserejű s romlatlan; nehezen szól, de mélyen
 érez, s magas testalkatú; a költő nem gondolta ki alakját,
 látta, így látta, a mint érezte, úgy érezte, a mint éreznie
 kellett, ha a német typus, a német lélek egy sajátos példá-
 ját akarta minden időre megörökíteni. S a magyar Toldi is
 ilyen, csak egészen magyar. Őt is megpillantjuk, a mint a
 keresztúton áll, óriási alak, álomszerű lelki étellel, mely só-
 várog az után, hogy felemelkedjek. Mit akar? Maga sem
 tudja. Háborúba menni, hírvirágot szedni gyöngyös koszo-
 rúba. El volt nyomva, mint nemzete, melynek typusa, nemes
 lovagias érzetében, becsvágyában, erejében, bátorságában,
 naivságában. Milyen symboluma a magyar nép jellemének
 és sorsának! A német polgárságból eredő költő a német
 polgárfiút alkotja, a magyar nép fia a magyar nép fiát rajzolja.
 Szándék vezette-e phantasiájukat hogy így mindegyik a maga
 fejlődő, küzködő népét egy alakban meg tudta testesíteni? Nem,
 az alkotó phantasia működött bennük. S ezt az alkotó phanta-
 siát lángra lobbantotta amott egy pár soros anekdota, itt egy
 régi krónikás ügyefogyott elbeszélése. De az érzelem élt lel-
 kükben, meggyúlt ez alak szemléletén, s azután tovább for-
 máltta az alakot, s magához ragadott mindent, a mi a költők
 lelkében e czélt szolgálta, s így félig tudatosan, félig öntu-
 datlanul alkotott phantasiájuk. Ne kérdezzük tőlük, mit szán-
 dékoztak műveikkel. Mert az ő szándékuk mivoltát nem sza-

vak árulhatják el, hanem egyesegyedül műveik, melyekben a gondolat egészen képpé vált, s a kép egészen átszellemült. Ez minden művészi phantasia jellege. S azért, a ki a phantasia jelentőségét tagadja a művészetben, az meg akarja ölni a művészetet, a mivel, ha sikerülne, az emberi természetet legszebb ékességétől s legbensőbb nyilatkozásától fosztaná meg.

Alexander Bernát.

IRODALOM.

Philosophiai Irók Tára. IX. Kant A tiszta ész kritikája. Fordították és magyarázták Alexander Bernát és Bánóczy József. Budapest. Franklin-társulat, 1891. Ára 4 frt.

A Philosophiai Irók Tára, melyből immár a IX. kötet került a művelt olvasó közönség kezei közé, minden újabb füzetével egy-egy hézagot tölt be philosophiai irodalmunkban, és ezzel újra meg újra igazolja, hogy milyen hasznos vállalattá nőtte ki magát, midőn egymásután ülteti át az egyetemes irodalom legkitünőbb philosophiai munkáit, és e fáradságos munkával lassankint egész philosophiai könyvtárt alapít.

A jelen IX. kötetben *Kant: A tiszta ész kritikája* került sorra. A korszakos mű most jelenik meg először magyar nyelven, százötz évvel később első megjelenése után, miután majdnem minden művelt nyelvre lefordították és folyvást újra meg újra fordítják és magyarázzák.

Valóban itt volt az ideje, hogy azon a nagy hiányon, hogy ez az alapvető nagy mű nem volt meg nyelvünkön, segítve legyen. A mivel azonban korántsem azt akarom mondani, hogy talán gyakorlati szükségletek éreztették volna velünk e hiányt. Ilyen értelemben nem volna indokolt a felajdulás. Magasabb szempontok után kell indúlnunk, ha elfogulatlanul akarunk ítélni e dologról. Én úgy fogom fel e kérdést, mint tudományos irodalmunk becsület-kérdését, melyet szinte nem lehetett még továbbra is elintézetlenül hagyni.

Azokkal szemben, kik azt állítják, hogy valamely tudományos mű tanulmányozásában egészen egyre megy: az ere-